

Obi-ugor alaktani kérdések és hangtörténeti tanulságai

(Előzetes közlemény)

0. Alábbi dolgozatomban az obi-ugor vokalizmus történetével foglalkozó, készülő munkám némely részeredményét kívánom közzétenni. Bár SETINITZ már elmélyült tanulmányokat folytatott e téren,¹ mégis szükségesnek véltem ugyanannak a témának újbóli feldolgozását, mivel az obi-ugor magánhangzó-történet tisztázását más koncepció alapján látom elérhetőnek. Felfogásom alapvetően abban különbözik STEINITZÉTŐL, hogy én a vogul és az osztják magánhangzó-váltakozások feltételeit és korát felderítve kísérlem meg az obi-ugor alapnyelv vokalizmusának rekonstruálását. STEINITZ az obi-ugor nyelvek hangmegfeleléseinek zömét a magánhangzó-váltakozások egyik vagy másik tagjának megszilárdulásával magyarázta (l. az említett tanulmányokat). Ezt a munkamódszert E. ITKONEN — mint ismeretes — sokszor bírálta (FUF 29:231, 280, 289—90, 31:341, NyK 70:355, 359, SFU 6:175 stb.). Ez arra ösztönzött, hogy a nagynevű előd obi-ugor vokalizmuskutatásaira támaszkodva és eredményeit szükség esetén revideálva kísérletet tegyek annak a történeti folyamatra a felvázolására, amely az obi-ugor alapnyelv felbomlása és az ósvogul, ill. az óosztják kialakulása közt ment végbe. Ezt a célt megbízható vogul-osztják etimológiai anyag összehasonlító vizsgálatával szeretném elérni (eddig kb. nyolcszáz, etimológiailag összetartozó szópár áll rendelkezésemre, ezek egy töredéktől eltekintve PAASONEN, KARJALAINEN, KANNISTO és STEINITZ hangtani szempontból megbízható gyűjtéseiből valók, zömükben kifogástalan, biztos etimológiák és tekintélyes részük jól van adatolva mind a vogul, mind az osztják nyelvjárásokban), valamint egyidejűleg az összehasonlító alaktan hangtörténeti tanulságainak érvényesítésével, főleg a nem első szótagi vokalizmus vonatkozásában. Ez utóbbtól különösen sokat várok, hiszen két közeli rokon nyelvről van szó, amelyek szétválásuk óta erőteljes divergens fejlődésen mentek ugyan át, de gondos elemző munkával könnyű felfedezni azokat az eddig rejtve maradt és nem is nagyon vizsgált kapcsolatokat, amelyeknek feltárása új távlatokat és

¹ A két obi-ugor nyelv vokalizmustörténetét feldolgozó, nagyszabású monográfiáján (Geschichte des ostjakischen Vokalismus. Berlin, 1950, Geschichte des wogulischen Vokalismus. Berlin, 1955) kívül SETINITZnek e témakörrel kapcsolatosan még az alábbi munkái jelentek meg: Zur ob-ugrischen Vokalgeschichte (UJb. 28:233—41), Einige Kapitel aus der ob-ugrischen Vokalgeschichte (Forschen und Wirken 3:335—48), Zur Geschichte des ob-ugrischen Vokalismus (Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung 17:637—42). STEINITZ obi-ugor vokalizmustörténetének azonban egy tekintélyes része kéziratban maradt, de berlini tanulmányutam során alkalmam volt ezt is hasznosítani; a kézirat szíves rendelkezésemre bocsátásáért ezúton is köszönetet mondok Gert Sauernak, ill. az NDK Tudományos Akadémiája Nyelvtudományi Intézetének.

lehetőségeket nyithat a vogul és az osztják egymáshoz való viszonyának kutatásában, sőt — túlzás nélkül állíthatom, — elősegítheti a finnugor vokalizmus némely fogas kérdésének eldöntését is (itt a magánhangzó-váltakozásra gondolok).

1. STEINITZ finnugor vokalizmuselméletében köztudomásúan központi helyet foglal el a rokon nyelvek közti hangmegfeleléseknek az alapnyelvre feltett magánhangzó-váltakozások révén történő magyarázata. Később (Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte. CIFU 52—9 és FgrVok.² 142—51) STEINITZ már valamivel óvatosabban fogalmazta meg a magánhangzó-váltakozások esetleges finnugor kori voltával kapcsolatos álláspontját, az obi-ugor vokalizmustörténet általa megírt és publikált fejezeteiben azonban e módszert szinte kizárólagos elvként alkalmazta. STEINITZ a Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus-ban az osztják vokalizmus képéhez igazítva alkotta meg finnugor vokalizmuselméletét: a) az általa kikövetkeztetett finnugor alapnyelvi magánhangzó-rendszer alig különbözik az ősosztjától (de az őscseremisztől már jobban), b) a finnugor alapnyelvi magánhangzó-váltakozásokat is az osztják paradigmaticus magánhangzó-váltakozások képére formálta (vö. FgrVok. 16). Számára az obi-ugor nyelvek vizsgálatakor is az osztják (VVj.) volt a kizárólagos viszonyítási alap, amely felfogása szerint nem vagy csak alig változott története folyamán, míg a vogul rendszerint eltérő magánhangzó-képviselőtének magyarázatát a sokféle magánhangzó-váltakozás egyik vagy másik váltóhangjának megszilárdulásában keresi (l. FgrVok. és a már korábban említett tanulmányokat).

2. STEINITZ a sokféle paradigmaticus magánhangzó-váltakozás közül szerintem csak egynek igazolta (legfeljebb) obi-ugor kori voltát, amire aztán gyakran és szívesen is hivatkozott: obi-ugor $*o \sim *ā > \text{ösvog. } *ā \sim *ā (> \text{TJ } \bar{a} \sim a)$, ősosztj. $*o \sim *ā (> \text{VVj. } o \sim \bar{a})$ (FgrVok. 47, 48, 62, 81; Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft 1: 40, jegyzet; WogVok. 246—7, 309—10; CIFU 53, 54; FgrVok.² 144, 145, 152). Lévéen az $*o \sim *ā$ az egyetlen, eddig kétségtelenül bebizonyított obi-ugor kori magánhangzó-váltakozás, azt igyekeztem megfejtetni, hogy vogul és osztják folytatójának jelentkezése milyen hang- és alaktani feltételekhez van kötve. A legtöbb segítséget a legarchaikusabb nyelvjárásoktól, vagyis a tavdai vogultól (TJ TCs.)² és a keleti osztjától (VVj. Szur.) remélhettem, hiszen az északi vogul és a nyugati osztják csak az egytagú igetövekben őrizte meg a paradigmaticus magánhangzó-váltakozás gyér nyomait (WogVok. 148, OstjVok. 42—4), a keleti és a nyugati vogul nyelvjárásokban pedig élő jelenség ugyan, de a főleg kvantitatív jellegűvé módosult váltakozások szinte kizárólagos feltételévé az első szótag nyílt vagy zárt volta lett (WogVok. 121, 137—9). A tavdai vogult illetően STEINITZ eredményeire (WogVok. 101—16) és saját munkámra (A tavdai vogul nyelvjárás jel- és ragmonfémáinak rendszere. Kézirat, a közeljövőben könyvalakban megjelenik) támaszkodom, míg a keleti osztjákra vonatkozó

² A Wogulische Volksdichtung kötetében megjelent alsó-kondai és pelimi szövegekből összeállítottam az AK és P igeragozási sorokat, ill. KÁLMÁN BÉLA Chrestomathia Vogulica című munkájából az északi (szigvai) igei paradigmákat vettem figyelembe. E másik három nyelvjárásról sem feledkezem meg tehát, amikor a későbbiekben a vogul és az osztják összevetésével megpróbálok bizonyos következtetéseket levonni az obi-ugor hang- és alaktani előzményekre vonatkozóan.

ismereteket és adatokat elsősorban STEINITZ (OstjVok. 33–42), továbbá TEREŠKIN (Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект=Očerki) és GULYA (Eastern Ostyak Chrestomathy) művéből, valamint RAASONEN és KARJALAINEN nyelvtani feljegyzéseiből és osztják szótárából (Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. JSFOu. 66/2, Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan. LSFOu. 2; ill. Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten. MSFOu. 128, Ostjakisches Wörterbuch. LSFOu. 10) merítem.

3. A tavidai vogul főnevek körében a magánhangzó-váltakozás meglehetősen ritka jelenség és — két esettől eltekintve — a szótag nyílt vagy zárt volta szabja meg az első szótag magánhangzójának kvantitását (WogVok. 107–8). Az igeragozásban viszont egészen közönséges az első szótagi alsó nyelvválású magánhangzók paradigmaticus váltakozása: $\bar{a} \sim a$, $\bar{ä} \sim \bar{ä}$ (vö. WogVok. 109–10).³ Ennek szabályai (amelyeket már STEINITZ leírt, l. WogVok. 108–12, de talán nem árt itt részint megismételni, részint kiegészíteni):

1. a hosszú magánhangzó jelentkezik:

a) nyílt szótagban, ha a második szótagban felső nyelvválású (hosszú) magánhangzó vagy rövid, \bar{a} magánhangzó van, pl. *kālē* 'er wird sterben' (WV 87), *kālən*: *jilk*. 'stirb ab!' (MSFOu. 134:202), *ālēw* 'wir werden leben' (FUF 14:47, 51), *ālās* 'er lebte, war, wohnte' (MSFOu. 101:127, 129, 109:3); *wārī* 'er wird arbeiten, machen' (WV 2), *wārās* 'er baute, kochte' (MSFOu. 109:3, 111:176),

b) zárt szótagban, pl. *ālsaw* 'wir lebten' (FUF 14:47), *ālnē* 'er würde leben' (i. m. 52), *ālkūt* 'wenn er... wäre' (MSFOu. 111:181); *wārsəm* 'ich machte' (MSFOu. 127:60), *wārnēm* 'ich würde arbeiten, machen' (FUF 14:43), *wārnī* 'er würde arbeiten, machen' (i. m. 51);

2. a rövid magánhangzó jelentkezik nyílt szótagban, ha a második szótagban alsó vagy középső nyelvválású magánhangzó van, pl. *kalāt* 'sie werden sterben' (MSFOu. 111:188), *kalās* 'es starb' (i. m. 189); *alām* 'ich werde' (WV 166), *alāntām* 'ich wohne' (MSFOu. 127:45); *wārēm* 'ich werde arbeiten, machen' (WV 131), *wārāntet* 'sie machen' (MSFOu. 111:177).

A deverbális igeképzésben ugyanezek a szabályok érvényesülnek: *šāšm* 'gieß!' (MSFOu. 111:199), *šāšām* 'ich werde ausgießen' (FUF 14:47, 51) ~ *šāšāntaws* 'es wurde begossen' (MSFOu. 134:397); *tāšē* 'er wird trocknen' (WV 88), *tašāt* 'sie werden trocknen' (WogVok. 104) ~ *tašālas*: *kūnt*. 'er kochte über' (MSFOu. 111:182); *kāl-*, *kāl* 'aufstehen' (WogVok. 102) ~ *käll-*: *künk*. 'hinausgehen' (uo.); *tāl-*, *tāl* 'sich in ein Boot setzen' (i. m. 111–2) ~ *tält-*, 'in ein Boot laden' (uo.).

³ Az általam alkalmazott fonematikus vogul transzkripció némileg eltér STEINITZ-étől, erről részletesebben — legalábbis a tavidai vogult illetően — a már említett munkámban szölok.

A tavidai vogul nyelvjárásban az alsó nyelvválású magánhangzókon túlmenően csak $\bar{o} \sim o$ váltakozás van, ez mindössze három ige-tőben fordul elő, de a tővégi $n\bar{s} \sim \bar{s}$, $n\bar{s} \sim \bar{s}$ mássalhangzó-váltakozással párhuzamos jelenség (vö. WogVok. 108, 110–1). Igének nyílt első szótagában \bar{e} -re nincs adatom. $\bar{a} \sim a$ váltakozás van ugyan a $w\bar{a} \sim w\bar{a}j \sim w\bar{a}j$ 'sehen' egytagú ige-tőben, de ez csak egy egyvedi hármas váltakozás, szabályai pedig részben eltérnek az $\bar{a} \sim a$, $\bar{ä} \sim \bar{ä}$ szabályaitól, pl. *wām* 'ich werde sehen' (WV 197), *wāsan* 'du hast gesehen' (MSFOu. 111:185) ~ *wājānt* 'er sieht' (i. m. 180), *wāsiēl*: *jilk*. 'er sah' (i. m. 161, 171) ~ *wājīn* 'seht!' (FUF 14:56), de: *wāstā* 'sie sahen' (MSFOu. 111:158) ~ *wāstā* ua. (i. m. 188).

Kivételek:

a) A paradigmatis magánhangzó-váltakozásban résztvevő ige-
mind egy mássalhangzóra végződnek, de van egy kivétel is (l. WogVok. 110):
tärti 'er wird entlassen' (WogVok. 102), *tärtsem* 'ich entließ' (uo.) ~ *tärtēm*
'ich werde entlassen' (uo.);

b) A *wāt-* 'wollen' ige minden alakjában hosszú magánhangzó, *ā* van:
wātāl 'er will' (MSFOu. 101:127), *wātsēm* 'ich wünschte' (MSFOu. 111:174),
wāts 'er wollte' (MSFOu. 101:157), származékában úgyszintén: *wātālest* sie
wollten' (MSFOu. 111:196).

3.1. A tavdai vogul alanyi igeragozásban — a megállapított szabályok-
nak megfelelően — a praesens momentaneum (= KANNISTO, STEINITZ: futu-
rum) sg. 1., 2., pl. 3., a praesens durativum (= KANNISTO, STEINITZ: praesens)
valamennyi személyében a rövid magánhangzó jelentkezik, míg a momentán
jelen idő sg. 3., pl. 1., 2. személyében a hosszú magánhangzót találjuk. Például
tāš- ~ *taš-* 'trocknen'⁴:

	conj ind prs mom		conj ind prs dur
sg.	1. <i>tašām</i>		<i>tašāntām</i>
	2. <i>tašan</i>		<i>tašāntān</i>
	3. <i>tāšē</i>		<i>tašānt</i>
pl.	1. <i>tāšēw</i>		<i>tašāntēw</i>
	2. <i>tāšēn</i>		<i>tašāntēn</i>
	3. <i>tašāt</i>		<i>tašāntāt</i>

Már most érdemesnek látom felhívni a figyelmet arra a körülményre,
hogy a momentán jelen idejű sorban az első szótag magánhangzója és a sze-
mélyrag magánhangzó-eleme, a duratív jelen idejűben pedig az utóbbi az
aaabba képlet szerint váltakozva rendeződik: ebben az *a* a *tašām*, *tašan* *a*,
ill. *ā* hangját, a *b* a *tāšē*, *tāšēw* *ā*, ill. *ē* hangját szimbolizálja (a „prs dur|sg 3”-ra
vö. LIIMOLA: CSIFU 316).

3.2. A tavdai vogul nyelvjárásban a múlt időben az egyszótagú ige-
egy részéhez a múlt idő jelének *ās/āš* alternánása járul, a többihez viszont *as*, *s*.
A fentebb elmondottak értelmében az *ās/āš* előtt a magánhangzó-váltakozás-
ban résztvevő ige-
knek a rövid magánhangzót tartalmazó alternánása jelent-
kezik, míg az *as*, *s* előtt a hosszú. Például:

	<i>tāš-</i> ~ <i>taš-</i> 'trocknen'		<i>āl-</i> ~ <i>al-</i> 'sein, leben'
sg.	1. <i>tašāsēm</i>		<i>ālsēm</i>
	2. <i>tašāsēm</i>		<i>ālsēm</i>
	3. <i>tašās</i>		<i>āls</i>
pl.	1. <i>tašāsēw</i>		<i>ālsēw</i>
	2. <i>tašāsēmā</i>		<i>ālsēmā</i>
	3. <i>tašāst</i>		<i>ālsot</i> , <i>ālost</i>

⁴ Az itt közölt tavdai vogul paradigmások legtöbb tagját én egészítettem ki,
teljes tavdai igeragozási sorok ugyanis még nem jelentek meg KANNISTO gyűjtéséből.
A bemutatott, részben kikövetkeztetett sorokat a már említett leíró monográfiám alap-
ján állítottam össze.

A (tavdai) vogul alapján semmiféle magyarázatot nem tudunk adni arra vonatkozóan, hogy bizonyos igékhez miért *ā/ā̄* magánhangzóval járul az *s* időjel, másokhoz pedig *ə*-vel. Egyúttal figyelemreméltó, hogy az osztják nyelvjárásokban is találkozunk bizonyos morfémák előtt a tőhöz járuló *a/ā* magánhangzóval. Ennek jelentőségéről l. alább.

3.3. Az osztják igeragozás és birtokos személyjelzés közös, ősoosztják előzményének rekonstruálásakor a VVj. Szur. DN Ko. Ser. Kaz. nyelvjárásokat vettem figyelembe (a korábban említett forrásokon kívül STEINITZ Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis és RÉDEI Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik című munkáját használtam fel). Itt helyszűke miatt nem közlöm az egyes nyelvjárásokban szereplő igeragokat és személyjeleket, csupán az általam gondos mérlegelés után az ősoosztjakra rekonstruált előzményeiket.

	conj ind	conj det obj sg	conj det obj du-pl
sg.	1. <i>əm</i>	<i>im/im</i>	számjel + <i>am/ām</i>
	2. <i>ən</i>	<i>in/in</i>	<i>an/ān</i>
	3. <i>ə</i>	<i>əθ</i>	<i>əθ</i>
du.	1. <i>əmən</i>	<i>əmən*</i>	<i>əmən</i>
	2. <i>ətən</i>	<i>Cən**</i>	<i>ən*</i>
	3. <i>əyən < ?əγ</i>	<i>iθ/iθ*</i>	<i>aθ/āθ*</i>
pl.	1. <i>əw</i>	<i>əw</i>	<i>əw</i>
	2. <i>ətəγ</i>	<i>Cən**</i>	<i>ən</i>
	3. <i>ət</i>	<i>iθ/iθ</i>	<i>aθ/āθ</i>

	decl px num sg	decl px num du-pl
sg.	1. <i>im/im</i>	számjel + <i>am/ām</i>
	2. <i>in/in</i>	<i>an/ān</i>
	3. <i>əθ</i>	<i>əθ</i>
du.	1. <i>əmən</i>	<i>əmən</i>
	2. <i>ən*</i>	<i>ən*</i>
	3. <i>iθ*</i>	<i>aθ/āθ*</i>
pl.	1. <i>əw</i>	<i>əw</i>
	2. <i>ən</i>	<i>ən</i>
	3. <i>iθ/iθ</i>	<i>aθ/āθ</i>

3.3.1. A tárgyias igeragozásban, illetve a birtokos személyjelezésben a sg. 1., 2., du. 3. és pl. 3. személyben a tárgy, ill. a birtok számától függően **i/i* vagy **a/ā* volt a személyre utaló morféma előhangzója. A nem egyes számon belül használatos volt a **γ* dualisjel a kettős és a többes szám megkülönböztetésére, vö. vog. *γ* ~ osztj. *γ* ~ *k* ~ *η*. Az *ə* magánhangzóval az alanyi igeragozásban találkozunk, valamint a rokonságnevek birtokos személyjeles alakjaiban (l. az említett műveket!).

3.3.2. A „conj det|obj sg|sg 3” **əθ*-ként való rekonstruálását a mai osztják nyelvjárások nem igazolják egyértelműen (l. STEINITZ, Die objektive Konjugation des Ostjakischen. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 30:680–99), de mivel a tárgyias ragozás igeragjainak létrejötte és a személyes névmások — sőt a birtokos személyjelek — között szoros genetikai kapcsolat van a sg. 3. személyben is (annál is inkább, mert e személy lehetett

a tárgyias ragozás megszületésének bölcsője), indokolt a * θ (< ugor * θ < fgr. * s) elemű rag egykori jelenlétével számolnunk.

3.3.3. A *-gal megjelölt alakokban az őszotják felbomlása után analógias kiegyenlítődések történtek, ez különösen a nyugati nyelvjárásokban a du. 2.3. (és pl. 3.) személyekben mondható általánosnak (hasonló történt a vogul nyelvjárásokban is).

A ** -gal megjelölt morfémák *C* eleme = VVj. Szur. *t*, DN *s*, Ko. *t*, Kaz. *л*, Bizonytalan, hogy az őszotjákban milyen mássalhangzóval volt egyenértékű ez a *C*, de leginkább talán *t* lehetett, vö. „conj ind|du 2|pl 2’’: **ʎatən|*atəy*.”

3.3.4. A rekonstruált tárgyias igeragok és birtokos személyjelek az egyes és nem egyes számban az alábbi előhangzókat tartalmazzák:

conj det obj sg decl px num sg		conj det obj du-pl decl px num du-pl	
sg.	1. <i>ɛ/i</i>		<i>a/ä</i>
	2. <i>ɛ/i</i>		<i>a/ä</i>
	3. <i>ə</i>		<i>ə</i>
du.-pl.	1. <i>ə</i>		<i>ə</i>
	2. <i>ə</i>		<i>ə</i>
	3. <i>ɛ/i</i>		<i>a/ä</i>

vagyis szintén *aabba* képlet szerint rendeződnek el, ahogyan azt a tavdai vogul *a l a n y i* igeragozás momentán és duratív jelen idejében tapasztaltuk.

3.4. GANSCHOW az osztják igeképzést feldolgozó művében (Die Verbalbildung im Ostjakischen) szól egy sajátos igecsoportról, amelynek tagjai bizonyos grammatikai formákban (főleg a jelen idő 3. személyében és az *s* jelű múlt időben, vagyis a keleti nyelvjárások imperfectumában) tövükben *a/ä* elemet tartalmaznak (l. i. m. 45–9)⁵.

4. Már korábban (3.2.) szóltam arról, hogy a tavdai vogul nyelvjárás múlt idejében az *s* időjel előhangzójaként némely igető után *ä/ä* tűnik föl. (A kondai vogulban ilyesmit nem tapasztaltam, a pelimiben a hosszú magánhangzó a sg. 1., 2. és a pl. 3. személyben fordul elő, egyébként az *ə*-vel találkozunk, míg az északi nyelvjárásokban viszonylag gyakori az *ä*, de valószínű, hogy az esetek túlnyomó többségében másodlagos. Ezen igetövek további tárgyalásakor kizárólag a tavdai anyagra hagyatkozom, mert *a*) a tavdai nyelvjárás a legarchaikusabb, *b*) erről a dialektusról teljesen megbízható ismeretekkel rendelkezem.) *a/ä* jelentkezik az osztjákban is több igetön az *s*

⁵ GANSCHOW szerint ezen igék száma 48 (i. m. 45), én azonban még néhány további adattal növelem e mennyiséget:

a) a 48. lapra az „A. normal” 5. pontjaként: der reine Verbalstamm ist nicht belegt: V *kāna*- ’успеть’ (Očerki 151),

b) uo. a „B. expressiv” 1. pontjához: Trj. *nāya*- ’lachen’ (KT 602),

c) a 49. lapra a „B. expressiv” 5. pontjához: [Trj. *leñtā*- ’schwanken’ +] V *loñta*- ’качаться, болтаться’ (Očerki 159), [Vj. *rēkā*- ’klopfen (Herz)’ +] V *lēkā*- ’биться (о сердце)’ (Očerki 157), [Vj. *läwsä*- ’sich bewegen, wehen (Zweige des Baumes im Wind)’ +] V *rāwsä*- ’качаться’ (Očerki 183), V *taka*- ’визжать’ (Očerki 160) ~ Vj. *waka*- ’ääntää’ (KT 213), Vj. *päya*- ’müde werden’ (KT 758), V *ruka*- ~ Vj. *rīka*- ’brüllen’ (KT 799), Vj. *tälä*- ’einsinken lassen’ (KT 924).

jelű múlt időben. A (tavdai) vogulban és az osztjákban összesen nyolc olyan igét találtam, amelyek *ā*-t, ill. *a*-t (*ø*-val váltakozva) tartalmaznak. Ezek a következők:

1. vog. T *kāl*- [: *kālē* 'er wird sterben' (WV 87)] ~ *kal*- [: *kalās*: *jilk*. 'er starb' (MSFOu. 111:178), *khālās*: *il*;*kh*. 'meghalt' (VNYj. 275)] — osztj VVj. *kol*- ~ *kāla*-, Trj. *kōla*- ~ *kāla*-, O *xāl*-, *xāla*- 'sterben' (KT 373-4),

2. vog. T *kol* -[: *kolās* 'sie ist zu Ende gegangen' (MSFOu. 111:181), *khulās*: *il*-*kh*. 'elfogyott' (VNGy. IV, 354)] — osztj. VVj. *kōla*-, Trj. J *kōla*-, *kōlaa*-, DN *xōt*-, *xōtā*-, Ni. *xōta*-, Kaz. *xōla*-, O *xōl*-, *xōlā*- 'ein Ende nehmen' (KT 375-6, PD 530),

3. vog. T *lok* [: *lokāstēl*: *jill*. 'er klopfte, schlug' (MSFOu. 111:162, 190)] — osztj. Vj. *lāka*- 'schlagen, klopfen' (KT 477),

4. vog. T *ponš*- [: *ponšās* 'er wurde reif, gar, ging zu Ende' (FUF 14:48, MSFOu. 111:175, 176, 181, 186, 198), *ponšās* 'befejeződött, felfőtt' (VNGy. 4: 347, 351)] — VVj. *ponš*- ~ *pānta*-, Trj. *pōnt*- ~ *pānta*- 'reifen' (KT 710-1),

5. vog. T *poñ*- [: *poñās* 'sie legte' (MSFOu. 111:173, 251/73), *poñástil* 'helyezte' (VNGy. 4: 363)] — osztj. Trj. *pān*-, *pāna*- 'legen' (KT 712-3, MSFOu. 128:279),

6. vog. T *tal*- [: *talās* 'er schmolz' (FUF 14:47), *tālās* 'elolvadt' (VNYj. 284)] — osztj. V *lōla*-, Vj. *jōla*-, Trj. *lōla*-, *lōlaa*-, DN *tāt*-, *tāta*-, Ni. *tōta*-, Kaz. *lōlaa*- 'schmelzen' (KT 1107),

7. vog. T *tāš*- [: *tāšē* 'er wird trocknen' (WV 88)] ~ *taš*- [: *tašās* 'er trocknete' (FUF 14:51)] — osztj. Trj. *sōs*- ~ *sāsa*- 'trocknen' (KT 882),

8. vog. T *taf*- [: *tafās* (= *tafās*) 'megnedvesedett' (VNYj. 289)] — osztj. Trj. *lāā*-, *lāāa*-, Kaz. *lōā*-, *lōāa*- 'naß werden, naß machen' (KT 1110).

4.1. GANSCHOW (Verbbild. 45) „stammbildendes Element“-ként emlegeti az *a/ā*-t, nem tudta meghatározni eredeti funkcióját, de remélte, hogy a vogul hasonló jelenségével történő összevetés választ adhat erre a kérdésre (i. m. 47). A tavdai vogulban a felsoroltakon kívül még 28 ige múlt idejében találkozunk *ā/ā* elemmel, de biztosat sajnos ezek alapján sem mondhatunk a vog. *ā/ā*, osztj. *a/ā* eredeti funkciójáról. (Egyébként a vogul és osztják névszótövek vizsgálatakor is találunk ilyen elemeket, l. SAUER, Die Nominalbildung im Ostjakischen 117-8.) Ezt a furcsa igei tőhangot indoeurópai mintára tematikus magánhangzónak nevezem (erről l. O. SZEMERÉNYI, Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft. Darmstadt, 1970. 232, vö. még 214-5).

4.2. Számunkra a legfőbb tanulság, amit ezen vogul-osztják ige-tövek viselkedéséből leszűrhetünk, hogy a magánhangzó-váltakozásban résztvevő ige-töveknek a rövid első szótagi magánhangzót tartalmazó alternánsa jelentkezik a múlt idejű alakokban: vog. T *kālē* 'er wird sterben' ~ *kalās*: *jilk*. 'er starb', *tāšē* 'er wird trocknen' ~ *tašās* 'er trocknete', továbbá: *kājən* 'bieg ab!' (MSFOu. 111:167) ~ *kajās*: *jūwk*. 'er ging ein' (i. m. 190), *jāmē* ['er wird gehen'] (WogVok. 109) ~ *jamās*: *jilj*. 'er ging weg' (MSFOu. 109:3), *pāl'i* 'er wird frieren' (WV 70) ~ *palās* 'er fror' (uo.); az osztjákra nézve vö. GANSCHOW i. m. 47. Egyébként viszont az *ā*-t, ill. az *o*-t tartalmazó tőalternáns szerepel.

A vogulban az *ā~a* váltakozást pusztán fonetikai jellegű feltételek szabályozzák (l. a 3. pontban), míg az osztjákban az *o~ā* morfológiai funkciót kapott — akárcsak a germánban az ablaut —, tehát a (keleti) osztjákban az *a* tövű ige-k *s*-es múlt idejében minden személyben a rövid tőhangzó jelentkezik, függetlenül attól, hogy bizonyos személyekben *ø* váltja fel az *a*-t a második

szótagban az *s* előtt (vö. GANSCHOW i. h.), míg a \emptyset jeles múlt idejű alakokban az *o-* (Szur. $\delta-$)s tőalternánsok szerepelnek.

4.2.1. Az előző pontokban felsorolt osztják igetövekben tapasztalható váltakozást STEINITZ (OstjVok. 39–40) „anormaler, umgekehrter $v \sim o$ Wechsel”-ként tartja számon, amely ellentétben áll a magánhangzó-váltakozások általános szabályaival. Szerinte a *toyar-* 'zuschließen' igében jelentkező váltakozás normális, $o \sim \tilde{a}$ váltakozás. A *toyar-* típusú igéknek azonban csak az imperativusában jelentkezik a váltakozás: *täyra*, míg imperfectumukban, akárcsak perfectumukban az *o-s* tő szerepel: **toyras, toyram.* „»Sekundär« scheint mir nur die Verteilung $v \sim o$ statt $o \sim v$ zu sein” (STEINITZ, OstjVok. 40 jegyzet). Szerintem éppen a STEINITZ által másodlagosnak minősített típus az elsődleges, mivel az imperfectumban jelentkező *a* elem, vagyis a tematikus magánhangzó feltétlenül obi-ugor kori, s az $o \sim \tilde{a}$ (és $\tilde{a} \sim o$) váltakozás feltétele: \tilde{a} szerepel az első szótagban, ha a következő szótagban *a* van, később azonban morfológizálódott az *o-t*, ill. $\tilde{a}-t$ tartalmazó igei tőalternánsok disztribúciója⁶.

5. Legalábbis egyelőre még nem találtam semmi biztos jelét annak, hogy az ősoobi-ugor $*o \sim \tilde{a}$ igei magánhangzó-váltakozásnak lett volna palatális pendant-ja, de még etimológiailag összetartozó, palatális hangrendű tematikus igék sincsenek az obi-ugor nyelvekben. Az osztj. $*e \sim \tilde{z}$ váltakozás semmiképpen sem lehet obi-ugor kori eredetű, hiszen az ősoosztj. $*e$ (obi-)ugor \tilde{a} -re megy vissza (I. K. SAL ÉVA, Az ugor alapnyelv első szótagi palatális magánhangzói. Kandidátusi értekezés, kézirat. Budapest, 1967. 144, 219). A középső (kondai és nyugati) vogul nyelvjárások alapján feltett ősvog. $*\tilde{e} \sim \tilde{z}$ váltakozás pedig a már említett feltételek függvénye volt. Különben K. SAL (i. m. 63–4, 144) és RÉDEI KÁROLY (Die syrjänischen Lehnwörter im Wogulischen 58) kutatásai alapján nem is számolhatunk ősvog. $*\tilde{e}$ -vel. Ezt szerintem támogatják a vogul nyelv tatár és orosz jövevényszavainak hangtani tanulságai is (vö. KANNISTO: FUF 17:32, 33–4; KÁLMÁN BÉLA, Die russischen Lehnwörter im Wogulischen 74–6).

5.1. Az ősvogul és az ősoosztják egyéb, a paradigmában és a szóképzésben jelentkező magánhangzó-váltakozásai eddigi ismereteim szerint nincsenek egymással közvetlen történeti kapcsolatban, hanem az ősoobi-ugorból származó váltakozás eltérő elvek szerint történt továbbfejlődésének köszönhetik létrejöttüket, sőt a keleti osztják nyelvjárások igen gazdag főnévi és igei magánhangzó-váltakozási rendszere e nyelvjáráscsoportnak a nyugati osztjáktól való elkülönülése után született meg. Ezen állításom részletes kifejtése, alapos megindokolása azonban egy másik tanulmány feladata.

5.2. A magánhangzó-váltakozás létrejöttének okait, körülményeit vizsgálva nem hagyhatjuk említetlenül a hangsúly esetleges szerepét sem (vö. WICHMANN: FUF 4:13, 16:29–30; E. ITKONEN: FUF 29:230, 231, 281–2, NyK 66:11–2; SCHLACHTER: Kratylos 2:88, de STEINITZ, WogVok. 336), bár egyelőre nem világos, hogy milyen mértékben játszott közre — a valószínűleg

⁶ Úgy hiszem, hogy a mai osztják sg. 2. sz. imperativusi *-a/-ä* végződés a tematikus igék tőmagánhangzójával azonos történeti szempontból, lévén a felszólító módú, sg. 2. személyű igealak puszta tő, s a tematikus magánhangzó analógiásan áterjedt az a tematikus igék imperativusába, létrehozva ezáltal azokban is — ha első szótagi magánhangzójuk erre alkalmas volt, — a magánhangzó-váltakozást.

A STEINITZ idézte *täy-* 'werfen' (OstjVok. 40) igében ingadozás van: *täy-* (OstjVok. 34, 40; Očerki 21), de *täya-* (KT 988; Očerki 193).

nem kötelezően első szótagi — ősobi-ugor szóhangsúly ezen érdekes morfonológiai jelenség kialakulásában.

6. Összefoglalóul elmondhatjuk tehát, hogy a mai vogul és osztják nyelvjárások vallomása szerint az obi-ugor alapnyelv a tematikus igék körében minden bizonnyal ismerte a magánhangzó-váltakozást (**o*~**ā* > ősvog. **ā*~**ǣ*, ősosztj. **o*~**ǣ*), de eddig csak egy ilyen paradigmatisus váltakozás tekinthető biztosnak, s ez az **o*~**ǣ*. Az határozta meg az igealak első szótagjának magánhangzóját (vagyis így magát a tőalternánst), hogy a második szótagban jelentkezett-e a tematikus magánhangzó vagy nem. A (tavdai) vogul lényegében ezt a fonetikai jellegű feltételt őrizte meg, míg a (keleti) osztjákban morfológiai funkcióra tettek szert a magánhangzó-váltakozás(ok) eredményezte tőalternánsok.

HONTI LÁSZLÓ

Obugrische morphologische Fragen und ihre lautgeschichtlichen Lehren

(Vorläufige Mitteilung)

WOLFGANG STEINITZ rechnet in seinen Aufsätzen über den historischen Vokalismus der obugrischen Sprachen mit mehreren Arten des Vokalwechsels in der obugrischen Grundsprache. Der Verfasser sieht davon jedoch nur den obugrischen Ursprung des paradigmatischen Wechsels von **o*~**ǣ* als bewiesen an. Seiner Ansicht nach wurde der Vokal der ersten Silbe der am **o*~**ǣ* Wechsel beteiligten Verbalstämme von dem Vokal der zweiten Silbe bestimmt. Der paradigmatische Vokalwechsel war zuerst nur bei den sogenannten thematischen (um *a* erweiterten) Verbalstämmen bekannt. Nach dem Zerfall der obugrischen Einheit entwickelte das Urvogulische den Wechsel zu einem solchen mit quantitativem Charakter, der auf phonetischen Bedingungen basierte, während im Urostjakischen die Unterscheidung der alternierenden Stammelemente eine morphologische Funktion erhielt.

LÁSZLÓ HONTI